

אורי בר־יוסף

"לעולם לא עוד"

השפעת מלחמת יום הכיפורים על בניין הכוח של צה"ל

צה"ל שיצא למלחמה ביום הכיפורים 1973 היה הצבא הטוב ביותר שהעמידה ישראל אי פעם בשדה הקרב. היה זה צבא מאומן היטב, מנוסה בקרבות ובעל רוח איתנה, שהונהג על ידי מפקדים שהוכיחו את עצמם בפעילות מבצעית תחת אש. בין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים התעצם צה"ל באופן שלא היה כמותו עד אותה עת: מספר חטיבות השריון הסדירות גדל פי חמישה, מספר הטנקים הוכפל ואיכותם השתפרה מהותית. חיל האוויר, שקיבל יותר ממחצית תקציב הביטחון, הצטייד במטוסים טובים בעולם, העצים את כושר התקיפה שלו בשיעור חסר תקדים ויצר איום אסטרטגי על מדינות האויב. מרכיבים אחרים בבניין הכוח, בראש ובראשונה חיל התותחנים, החרמ"ש וחטיבות הרגלים, לא התפתחו בדרך דומה, אולם ההנחה שהשריון וחיל האוויר יכריעו את המלחמה הבאה – הנחה שהביאה בחשבון גם את השאיפה לצמצם את אבדות צה"ל – הייתה מבוססת היטב.

צה"ל הופתע הפתעה קשה עם פרוץ המלחמה ושילם על כך מחיר יקר. הוא לא היה הצבא הראשון שהופתע כך במאה ה־20, אך בניגוד לצבא הצרפתי, שהופתע במאי 1940 והובס, או הצבא האדום וחיל הים האמריקני, שנפלו ב־1941 קורבן למתקפות פתע והתאוששו מהן רק כעבור חודשים, צה"ל התאושש במהירות ממכות הפתיחה המכאיבות שספג: בתוך פחות מ־48 שעות יצא למתקפות נגד, וסיים את המלחמה בניצחון בחזית הסורית ובמצב קרוב להכרעה בחזית התעלה, שם הצילה הפסקת אש את הצבא המצרי מתבוסה קשה.

לקצונה הבכירה של צה"ל היה מה לומר על אירועי המלחמה, והיא נתנה לכך ביטוי ראשוני בכנס סגל הפיקוד הכללי (ספ"כ) שנערך באמצע פברואר 1974 בבסיס חיל האוויר חצור. בכנס נשמעו לא מעט דברי טעם, אך דומה כי מי שסיכמו את לקחי המלחמה באופן הטוב ביותר היו שלושת מפקדיה הבכירים: הרמטכ"ל דוד אלעזר, קודמו בתפקיד ומפקד חזית הדרום במלחמה חיים בר-לב, וסגן הרמטכ"ל ישראל טל. אף כי בסוגיות שונות היו השלושה חלוקים בדעותיהם, מסקנותיהם המרכזיות אשר למה שאירע היו דומות.

שלושתם ראו בכשל ההתרעה את הסיבה המרכזית לאי-ההיערכות בתחילת המלחמה ולמחיר ששולם על כך. טל הבהיר כי מה שאפיין את המלחמה כולה הוא "יציאה שלנו משיווי משקל אסטרטגי מרגע שהמלחמה התחילה". בר-לב הסכים, באומרו: "אני מייחס את האירועים של הימים הראשונים ואת ההישגים הסופיים של המצרים במלחמה הזאת, בעיקר לאלמנט ההפתעה". אלעזר, שסיכם את הדיון, הציג תרחיש דומה, על פיו לו היה צה"ל מקבל התרעה במועד והיה נערך במועד כפי שתוכנן, "אנחנו היינו מנצחים במלחמה הזאת כפי שחשבנו; אולי לא בדיוק כפי שחשבנו, כי אי אפשר לחזות בדיוק מלחמות. והיינו מתכנסים ומסכמים המון תקלות, והמון לקחים, והמון ליקויים, אבל היינו מסכמים לעצמנו שהצבא היה מוכן למלחמה. ואני משוכנע שזאת הייתה התוצאה, לו המלחמה נפתחה כך".¹ אפילו שר הביטחון, משה דיין, שמידת האמון שרחש ליכולות צה"ל הייתה מוגבלת מזו של אנשי הצבא, סבר כי אילו הייתה פרוסה בגולן אוגדה מלאה (על פי תוכניות המלחמה היו אמורות להיות פרוסות שתי אוגדות), הסורים לא היו עוברים.

אלעזר, בר-לב וטל דחו גם שני הסברים שהפכו להיות פופולריים לאחר המלחמה. לגבי ההסבר שלפיו חל שיפור מהותי באיכות הלוחם הערבי גרסו השלושה שאין זה כך, וכי הניסיון שנצבר מאז 1948 מלמד שהחייל הערבי לוחם היטב בקרב הגנה מאורגן, ולכן לא הייתה צריכה להיות כאן הפתעה. ההסבר האחר היה שפער האיכות בין לוחמי צה"ל לאויב הערבי הצטמצם. גם הסבר זה נדחה. שלושתם סברו כי לא רק שהפער לא הצטמצם, אלא שהוא התרחב בגלל שיפור איכותם של לוחמי צה"ל.

ייתכן שלו היו אלעזר, בר-לב, טל ודיין ממשיכים לנווט את ענייני הביטחון של מדינת ישראל, היו הדברים נראים אחרת, אולם בתוך ארבעה חודשים הם מצאו עצמם מחוץ

1 מזכירות הפיקוד העליון, לשכת הרמטכ"ל, "כנס ספ"כ, 12 בפברואר 1974 בנושא: מהלכי מלחמת יום הכיפורים 1973". **ארכיון צה"ל ומערכת הביטחון**, 12 בפברואר 1974, עמ' 21; 13 בפברואר 1974, עמ' 61; 14 בפברואר 1974, עמ' 119.

למערכת. תפיסת יורשיהם הייתה שונה, והושפעה במידה רבה ממורשת המלחמה, שנצבעה בצבעים עזים של אבדות קשות, של תחושת אבדון, ושל עוצמת הפער בין הציפיות שהיו לפניה לבין מה שקרה בפועל. מבחינת צה"ל עצמו, המלחמה ערערה את שלושת אדני היסוד של תפיסת הביטחון: **ההרתעה** לא הרתיעה, **ההרתעה** כשלה, **וההכרעה**, שהושגה בקושי רב, הייתה חלקית בלבד. המסקנה שעלתה מכך הייתה שאם ההרתעה לא פעלה כאשר עליונות צה"ל הייתה ברורה, אין סיבה להיסמך עליה לאחר מלחמה שסיפקה לצד הערבי הצלחות לא מבוטלות.

מסקנה זו חוזקה בשני גורמים נוספים. האחד היה ההפרדה שעשתה ועדת אגרנט בין אחריות הדרג הצבאי לזו של הדרג המדיני, והטלת האחריות למה שאירע על הדרג הצבאי. בכך נתנה הוועדה לצה"ל לגיטימציה לדרוש דרישות התעצמות חסרות תקדים, שהרי הוא, ולא הדרג המדיני, ישלם את המחיר על הכישלון הבא. הגורם האחר היה העובדה שצה"ל לא חקר את נקודות התורפה שהתגלו במלחמה. מחליפו של אלי זעירא בתפקיד ראש אמ"ן, שלמה גזית, שרצה להימנע מזעזועים נוספים, הטיל איסור על ביצוע תחקיר פנימי, שיכול היה להוביל למסקנות אישיות ומערכתיות. בדיקה פנימית ראשונה באמ"ן על מה שהוביל למחדל ההרתעה בוצעה רק ב־1998. באופן דומה, בְּנֵי פֶלֶד, מפקד חיל האוויר, שבניגוד לאמ"ן לא נחקר כלל בוועדת אגרנט, אסר לבצע תחקיר כולל בחיל, ובפרט על תהליך קבלת ההחלטות במלחמה. תחקיר פנימי כזה לא בוצע עד היום. לו היה מבוצע, ייתכן שהיה מגלה כי שורש כישלוננו של חיל האוויר בסיוע ללחימת כוחות היבשה לא היה באיכות מערכי טילי הקרקע-אוויר של האויב, אלא בסדר עדיפויות מבצעי שגוי ובפקודות מוטעות שנתן מפקד החיל.

בהיעדר תחקירים, אין פלא שמסקנות צה"ל מהמלחמה היו אינטואיטיביות, וכי במרכזן עמדה התפיסה "לעולם לא עוד" (Never Again), המהדהדת את זיכרון השואה. תרגום התפיסה הזו לשפת המציאות עבר דרך תהליך התעצמות חסר תקדים שתרם משמעותית למשבר הכלכלי החמור של תחילת שנות השמונים, משבר שבשיאו הביא את המדינה לעברי פי פחת. הביטויים הבולטים לתהליך ההתעצמות הצבאי בתשע השנים שעד מלחמת לבנון הראשונה היו הגדלת מספר האוגדות משבע ל־12, מספר הטנקים – מ־2,100 ל־3,600, ומספר הנגמ"שים והזחל"מים – מ־3,450 ליותר מ־8,000. גידול מרשים חל גם בקני ארטילריה ובאמצעי לחימה נוספים. מרבית אמצעי הלחימה החדשים שנכנסו לשירות היו מהדגמים המתקדמים ביותר, וחלק ניכר מהציוד הישן יצא משירות. כך היה

גם בחיל האוויר, שקלט את מטוסי ה-F15, F16, "כפיר", וכן מסוקי תקיפה מתקדמים ומערכות פיקוד, תקשורת, שליטה ומודיעין (C3I) מתוחכמות, ופלט את הציוד הישן.

להתעצמות הזו היה מחיר יקר. נתח תקציב הביטחון מהתוצר המקומי הגולמי (תמ"ג), שעד מלחמת ששת הימים היה פחות מ-10% ואחריה עלה לסביבות ה-20%, זינק בארבע השנים שלאחר מלחמת יום הכיפורים לכ-30%, וחזר לסביבות 20% רק לאחר 1977. הזינוק הזה מומן באמצעות מיסוי גבוה, שהעיק על האזרחים והוריד את רמת חייהם, ומצמצום או אי־שיפור השירותים הציבוריים. חמור לא פחות: ההקצאות הגדולות לביטחון, לצד העלייה במחירי הנפט ומשאבי טבע אחרים, פגעו באי־תנוות כלכלת ישראל, פגיעה שביטוייה החריפים ביותר היו אינפלציה שהגיעה בשיאה ל-445% ב-1984 וגירעון אדיר במאזן התשלומים.

האם הייתה הצדקה ממשית להשקעה הזו בביטחון? שאלה זו לא זכתה מעולם למענה מחקרי של ממש, אולם ברור למדי שנבעה מהמורשת הטראומטית של המלחמה הרבה יותר מהתעצמות ההשקעה על ישראל אחריה. במילים אחרות, לא הייתה לה הצדקה: האיומים בפועל לא התעצמו, ולו היה צה"ל מטפל נקודתית במקורות החולשה שלו ב-1973 במקום לאמץ תפיסת הפעלה חסרת רסן תקציבי, יכול היה לחסוך למדינת ישראל ולאזרחיה הרבה צרות כלכליות.

שורש הבעיה היה הערכת אמ"ן את עוצמת האיום המתגבש. לפני המלחמה שגה אמ"ן בהערכת חסר של האיום, ואחריה, באופן דומה, שגה הארגון בהערכת יתר. אחרי המלחמה השקיע אמ"ן הון תועפות בבניין מערך האיסוף שלו, כאילו מקור כֶּשֶׁל ההתרעה ערב יום הכיפורים היה אי־סופי, קרי היעדר מספיק ידיעות מתריעות שיוכלו לנפץ את הקונספציה הידועה שלפיה מצרים אינה רואה עצמה מסוגלת לצאת למלחמה. אולם כפי שקבעה ועדת אגרנט, שורש הבעיה לא היה היעדר מידע, אלא "דבקותם העקשנית" של גורמי ההערכה באותה קונספציה ידועה, שעליה אבד הכלח כבר שנה קודם לכן. כיוון שאמ"ן לא חקר ולא הטמיע את מקור הטעות, הוא שגה באופן דומה גם אחרי המלחמה. למרות כל איתותי השלום של הנשיא סאדאת, ההסכמים שנחתמו איתו וכובדו, פתיחת תעלת סואץ לשיט, שיקום ערי התעלה, והעובדה שהצבא המצרי לא שיקם עצמו במלואו לאחר המלחמה – דבק אמ"ן בתפיסתו כי מצרים ממשיכה להיות האויב המרכזי שנגדו יש להתכונן למלחמה. הדברים הגיעו לשיאם ערב ביקור סאדאת, כאשר הרמטכ"ל, בהשפעת הערכת אמ"ן, יזם ריאיון לעיתון **ידיעות אחרונות**, שבו הזהיר מפני האפשרות שהביקור אינו אלא מהלך הונאה, וכי מצרים נמצאת בעיצומן של הכנות לפתוח במלחמה לקראת

1978.² האזהרה החריגה הזו, שהפוטנציאל ההרסני הטמון בה היה ברור, שיקפה הן את הערכת אמ"ן, שסירבה לקבל את האפשרות שפני מצרים לסיום הסכסוך, הן את תפיסת גור את מורשת מלחמת יום הכיפורים, שלפיה על הרמטכ"ל לנפק אזהרות בעת הצורך, גם בניגוד לעמדת הדרג המדיני.

לזכותם של גור וגזית ייאמר כי בדיעבד הודו בטעויותיהם. בשיחה עם גור לאחר ביקור סאדאת בירושלים אמר גזית כי ייתכן מאוד "שעקב הטרומה שעברה עלינו ביום הכיפורים קשה היה לנו להאמין שהמצרים [...] יכולים עכשיו להרשות לעצמם לבחור בדרך השלום". גור הסיק מכך ש"חשבון הנפש האמיתי, שאותו חייבים היינו לעשות – בהנחה שהניתוח שעשה האלוף גזית היה נכון – קשור לצדקת תביעתנו מהמדינה, מאז 1974, לחזק את צה"ל תוך השקעת תקציבי ענק והתחייבויות שונות כלפי ארה"ב [...] וזאת, כאשר המצרים נטשו סופית את אופציית המלחמה ופנו אל דרך השלום".³ כך, בכמה שורות שאיש אינו מכיר או זוכר, הודו גזית וגור בטעויות קונספטואליות בסיסיות של מערכת הביטחון, שעלו למדינת ישראל הון עתק וקירבו אותה אל אסון כלכלי.

טראומת יום הכיפורים ותפיסת "לעולם לא עוד" המשיכו לתת אותותיהן גם לאחר חתימת הסכם השלום עם מצרים, הסכם שהוציא את הגדולה והחזקה באיכות ישראל ממעגל הלחימה. את מצרים החליפה עיראק, שאכן התעצמה צבאית, ואת האיום הערבי הכולל החליף איום "החזית המזרחית". אומנם יכולתה של עיראק להניע כוחות לזירת הלחימה הייתה תלויה בציר תנועה מרכזי יחיד שחיל האוויר יכול היה לחסום בכל עת, אך לעובדה זו לא הייתה השפעה של ממש על תפיסת הביטחון, והתקציבים המשיכו לזרום. כאשר הסתבכה עיראק במלחמה ממושכת עם איראן, החליף איום "האיזון האסטרטגי", קרי יכולתה של סוריה להתמודד לבדה עם ישראל, את תרחיש החזית המזרחית – גם זאת בהשפעת הטרומה של 1973.

טראומת יום הכיפורים הביאה לכך שצה"ל שיצא למלחמה בלבנון ב־1982 היה גדול בהרבה מזה שיצא למלחמה ב־1973, אולם ככל שניתן לשפוט ממהלך הקרבות במלחמת לבנון – איכותו לא השתפרה. מלבד זאת, העימותים הקונבנציונליים המוגבלים עם צבא סוריה באותה מלחמה היו האחרונים מסוגם בסכסוך הישראלי-ערבי, ולפיכך לתהליך

2 ידיעות אחרונות, 15 בנובמבר 1977.

3 מרדכי גור, ראש המטה הכללי. תל אביב, מערכות, 1998, עמ' 343, 344.

ההתעצמות האדיר של צה"ל אחרי מלחמת יום הכיפורים לא הייתה תכלית של ממש. סביר להניח שהוא אכן תרם ליכולת ההרתעה של ישראל, אך בסופו של דבר, מה שמיתן את נכונות סוריה ומצרים להגיע לעימות צבאי נוסף היה בעיקר הישגי צה"ל באוקטובר 1973, השבת הכבוד הערבי אחרי אותה מלחמה והתהליך המדיני שהפך את הסטטוס-קוו, בעיקר מבחינת מצרים, ליותר נסבל.

במובן זה, בניין הכוח של צה"ל אחרי מלחמת יום הכיפורים היה גם יקר, גם מיותר.

פרופ' (אמריטוס) אורי בר־יוסף, בית הספר למדע המדינה, אוניברסיטת חיפה.
דוא"ל: ubarjoseph@gmail.com